

Om ubevisste strategier og evolusjonær forklaring

Besvarelse av prisoppgave om Pierre Bourdieus teorier

Hanno Sandvik

I et evolusjonært perspektiv er det nokså enkelt – for ikke å si pinlig trivielt – å gi et koherent svar på de to spørsmålene (1) «Hvordan kan en strategi være ubevisst», og (2) «Hvordan kan handlinger forklares av sine utilsiktede virkninger». Svaret er såpass trivielt at jeg overhodet ikke kan kreve originalitet. Allerede ved presentasjonen av utlysningen foreslo *Morgenbladets* Alfred Fidjestøl (2013:16f) en evolusjonær løsning. Hvorfor denne ble avvist av både Jon Elster og Harald Eia går ikke tydelig frem av intervjuet. Men den lar seg altså utmerket begrunne i den relevante faglitteraturen. Utfordringen – spesielt for noen (som undertegnede) som aldri har lest en linje av Bourdieu – ligger dermed i tilleggskravet at «Svarene må knyttes til noen av Bourdieus analyser i *La distinction*».

Spørsmålene besvares i hvert sitt avsnitt under. I all korthet går de ut på at (1) såkalte evolusjonært stabile strategier forutsetter evolusjon, men ikke bevissthet; og at (2) mange handlinger følger medfødte tilbøyeligheter, som har evolvert på grunn av en virkning som ikke lenger er handlingens proksimate motivasjon. Det siste avsnittet gjør et forsøk på å knytte disse innsiktene til noen av Bourdieus eksempler.

(1) Ubevisste strategier

Evolusjonsbiologiske analyser av strategier begynte på 1970-tallet, etter at John Maynard Smith (1974, 1979, 1982; Maynard Smith og Price, 1973) hadde innført spillteoretiske innsikter og metoder til biologien. Spillteori hadde i sin tur blitt grunnlagt 30 år tidligere av matematikeren John von Neumann og økonomen Oskar Morgenstern (1944). Et annet av spillteoriens barn er læren om rasjonelle valg, som er et aktivt forskningsfelt i bl.a. økonomien, psykologien og statsvitenskapen. Det skjer en rivende teoriutvikling i skjæringsfeltet mellom disse disiplinene, som delvis har noe ulike fokus, men har gitt uvurderlige stimuli til hverandre (Okasha og Binmore, 2012).

Evolusjonær spillteori beskjeftiger seg med situasjoner der den optimale strategien for et individ er avhengig av hvilke strategier de andre medlemmene av populasjonen har valgt. Målet for den evolusjonære spillteorien er å forklare hvordan strategier kan ha evolvert, altså oppstått evolusjonært – eller mer presist, *hvilke* strategier som kan frembringes av evolusjon. Evolusjon ved naturlig seleksjon kan bare frembringe et visst spekter av strategier; disse omtales som *evolusjonært stabile strategier* (*evolutionarily stable strategies*), forkortet ESS. En strategi *x* er en ESS hvis ingen annen strategi kan spre seg i populasjonen når nesten alle medlemmer av populasjonen følger *x* (Maynard Smith, 2002).

Evolusjonens logikk er at trekk (egenskaper, organer, adferdsmønstre osv.) sprer seg i en populasjon dersom trekkets bærere i gjennomsnitt får mer avkom enn resten av populasjonen. Denne mekanismen er kjent som *naturlig seleksjon* og forutsetter at trekket har en arvelig

komponent (*heritabilitet*), at individene i populasjonen skiller seg fra hverandre i dette trekket (*variabilitet*), og at ikke alle individer får like mye avkom (*konkurranse*; Sandvik, 2001). Gitt disse premissene vil trekket i generasjonenes løp bli vanligere i populasjonene. Det viktige – ikke bare fordi dette gjorde innsikten så banebrytende i 1859 (Darwin, 1859), men også for denne besvarelsens hovedargument – er at naturlig seleksjon «ser» bakover i tid og ikke forover: At et trekk blir vanligere i en populasjon, mens et annet sakte, men ugjenkallelig forsvinner ut av populasjonen, har ikke sammenheng med hva som er til det beste for enkelt-individet, for arten eller for noe som helst annet. Det er et resultat av hvordan trekket påvirket eller var korrelert med forplantningen til dens tidligere bærere, altså forfedrene og -mødrene til dagens populasjon. Evolusjon er således ikke målrettet (teleologisk), men gir *inntrykk* av målrettethet på bakgrunn av skjevfordelinger i *fortidige* artsfrenders reproduksjon. Denne *tilsynelatende* målrettetheten, som egentlig er en form for etterpåklokskap, har blitt døpt *teleonomi* (Mayr, 1992).

Et av premissene for naturlig seleksjon er som sagt arvelighet. Mens arveligheten til f.eks. morfologiske trekk og fysiologiske mekanismer er forholdsvis ukontroversiell, kan det være vanskelig å forestille seg at adferdsmønstre skal være arvelige. Svaret på dette har flere lag: For det første er det alltid snakk om arvelige *komponenter*, som vil si at miljøforhold alltid spiller inn i utformingen av adferd. For det andre betyr ikke arvelighet (nødvendigvis) at man har «funnet genet» for adferdsmønsteret. Ikke bare påvirkes hvert adferdsmønster av mange gener (som også påvirker mange andre egenskaper); det er heller ikke nødvendig å «finne» noe gen for å måle arvelighet, som vanligvis gjøres ved hjelp av seleksjonseksperimenter eller forelder/avkom-regresjon (Westneat og Fox, 2010). Forekomsten av stabile sett med adferdsstrategier i arter der avkommet aldri møter foreldrene (f.eks. insekter, fisk), er også en god dokumentasjon på at adferd går i arv (Danchin mfl., 2008).

Undersøkelsen av adferd i et evolusjonært spillteoretisk rammeverk har vist seg å være et enormt suksessrikt og fruktbart forskningsfelt (Alcock, 2001). Hos mange dyrearter har man lyktes med å gjøre, teste og bekrefte kvantitative forutsigelser på adferdsresponser til ulike miljøbetingelser (Krebs og Davies, 1981). Denne forskningen har vist at adferden til dyr kan være ytterst situasjonsbetinget, dvs. avhenge av miljøbetingelser, men også av hyppigheten til ulike adferdsstrategier hos artsfrender. Denne såkalte *frekvensavhengigheten* kan f.eks. innebære at det kan være optimalt for individ A (som har kondisjon k) å følge flertallsstrategien x når miljøet er i tilstand t , mens den alternative strategien y kan være optimal for individ B (som har kondisjon l) under t – eller en enda sjeldnere strategi z for A under miljøbetingelse u . Eksempler på slike alternative strategier kan være grave vs. okkupere hull hos graveveps; jakte på vs. stjele bytte hos skorpionfluer; rope vs. vente på hunner hos oksefrosk osv. (jf. Krebs og Davies, 1981). I alle disse eksemplene er den sistnevnte strategien bare lønnsom så lange mesteparten av populasjonen følger den førstnevnte.

Evolverte strategier er altså allestedsnærværende blant levende organismer, men bevissthet er fraværende i planteriket og ytterst sjelden i dyreriket (Cartmill og Lofstrom, 2000). Eksempelvis tyder ingenting på at graveveps er i besittelse av bevissthet eller av en evne til å planlegge langt frem i tid. Dette besvarer det første spørsmålet på et generelt plan: Bevissthet er ingen forutsettelse for å ha og følge strategier. Samtidig reiser spørsmålet seg hvorvidt bevisstheten ikke nettopp ødelegger svarets gyldighet for mennesket. Siden mennesker skiller seg fra graveveps i å være bevisste og kunne planlegge fremtidige handlinger, kan det bety at menneskelige strategier alltid er bevisste. Denne innvendingen avkreftes i det følgende avsnittet.

(2) Utsiktede virkninger som forklaring

Forklaringen av handlinger gjennom deres utsiktede virkninger er heller ikke noe problem når man nærmer seg spørsmålet evolusjonært. For igjen å begynne med andre organismer, er handlingsrommet hos planter naturlig nok forholdsvis innskrenket (f.eks. holde på vs. slippe løvet), men mange dyr kan utføre forbausende komplekse handlinger (Krebs og Davies, 1981). I fravær av bevissthet må konsekvensene av disse handlingene betegnes som utsiktet. De kan likevel, i tråd med det forrige avsnittet, forklares som et resultat av naturlig seleksjon.

Også her må man spørre om mennesket er et unntak, dvs. om tilstedeværelsen av bevissthet opphever verdien av den evolusjonære tilnærmingen for vår egen art. At så ikke er tilfellet, kan illustreres med evolusjonsbiologiens kroneksempel: sex. Sex er kroneksempelen av den enkle grunn at evolusjon handler om ulik forplantningssuksess, og forplantning er hos mange organismer (deriblant mennesket) knyttet til paring. Med et mulig unntak for enkelte religiøse asketer har folk flest likevel ikke sex for forplantningens, men for sexens skyld. Grunnen til dette er at evolusjonen har utstyrt oss med en belønningsmekanisme (orgasmen) som gjør sex til et fristende tidsfordriv. I dag kan vi få sex uten barn, noe som gjør at antall orgasmer og antall barn ikke trenger å være korrelert overhode. Situasjonen er dermed den at de fleste mennesker har sex for å oppnå orgasmer – dette er den *utsiktede virkningen* av (og proksimate motivasjonen til) sex. Den evolusjonære forklaringen for (og ultimate grunnen til) at vi i det hele tatt har glede av sex, er at våre forfedre (og muligens formødre, jf. Lloyd, 2005) utelukkende bestod av folk som lot seg friste til mer sex for å oppnå orgasmer. De som ikke hadde evnen til orgasme og derfor var uinteressert i sex, fikk færre eller ingen barn og gikk dermed glipp av muligheten til å være blant våre forfedre. *Forklaringen* på sex ligger altså i at denne aktiviteten kan føre til barn – men dette er for mesteparten av samleiene en høyst *utsiktet virkning*. I mange tilfeller er den ikke bare utsiktet, men uønsket, og minimeres derfor gjennom bruk av prevensjon. Ikke desto mindre er det nettopp denne utsiktede virkningen som forklarer handlingens eksistens.

Her er det viktig med to presiseringer: Det er ikke *enkelthandlingen* som kan forklares evolusjonært, bare eksistensen og hyppigheten av handlingen (Sandvik, 2009). Ikke alle par som ønsker en orgasme har nødvendigvis samleie (i hvert fall ikke hver gang en av dem ønsker en orgasme); motsatt finner enkelte samleier sted uten at de involverte er spesielt lystne på en orgasme der og da. Selv om den evolusjonære tilnærmingen forklarer den overordnede tendensen på populasjonsnivå, evner den altså ikke å redegjøre for alle tilfeller av en gitt handling på individnivå.

Grunnen er at evolusjon ikke *determinerer* handlinger – som er den andre presiseringen (Sandvik, 2009). Sexdriften er et «triks» som har evolvert fordi det har ført til flere barn, men dette trikset er ikke nødvendig og i hvert fall ikke tilstrekkelig for å ha sex. Det vi har arvet fra våre forfedre og -mødre er en *tilbøyelighet* til å like sex, ikke en determinerthet til å ha sex. Tilbøyeligheter kan endres gjennom livet, formes gjennom gode og dårlige opplevelser, styrkes eller svekkes gjennom sinnsstemning, vane eller disiplin, og holdes i sjakk eller settes til side gjennom moralforestillinger eller bevisste valg.

For å forlate sex-eksempelen og bli mer generell, påvirker ikke våre arveanlegg oss ved å detaljstyre adferd, men ved å utstyre oss med et sett av tilbøyeligheter i form av preferanser og aversjoner – et hormonelt system som skaper emosjoner for å belønne noen handlinger med velvære og straffe andre med ubehag. Det viktige i herværende sammenheng er at disse tilbøyelighetene ikke bare sørger for å tilfredsstille «dyriske drifter» slik som sex, sult og søvn, men påvirker selv våre mest sosiale interaksjoner. Eksempler på slike medfødte sosiale emosjoner er behovet for å bli akseptert, stolthet over å ha status, flauhet over å ha dummet seg ut, anger etter å ha brutt en sosial norm, angsten for å bli utstøtt, glede over fellesskap (Swami, 2011). Alle disse emosjonene formes av kulturen vi vokser opp i og er en del av, og

effekten av arvelige disposisjoner er ekstremt plastisk, ytterst intrikat og bare delvis forstått (Laland og Brown, 2002). Plastisiteten innebærer at emosjonene, selv om de har en biologisk basis, blir til innenfor kulturelle rammer, religiøse forestillinger og moralske normer, og derfor ikke kan forstås isolert fra disse sosiale rammene. Uansett har de medfødte emosjonene en påvirkning på de faktiske handlingene vi utfører, og kan på denne måten bidra til å forklare enkelte handlinger.

(3) Bourdieus eksempler

Selv om strategier *kan* være ubevisste, og utilsiktede virkninger *kan* forklare handlinger, betyr ikke det at *alle* strategier er ubevisste, eller at *alle* handlinger forklares av utilsiktede virkninger. Det er mao. ikke sikkert den ovennevnte dokumentasjonen er gyldig i de situasjonene som Pierre Bourdieu (1979) beskriver i *La distinction*.

Evolusjonær spillteori kan bare forklare hvilke strategier som kan oppstå ved naturlig seleksjon; den verken kan eller har som mål å forklare alle tenkelige, og ikke en gang alle eksisterende strategier. Mennesket kan følge mange ulike strategier, og antakelig er bare en brøkdel av disse medfødt, selv om mange valg av strategi vil kunne være påvirket av medfødte tilbøyeligheter.

I det følgende vil jeg skissere mulige evolusjonære forklaringer på analyser i *La distinction*. Jeg vil ikke med dette argumentere for at Bourdieu hadde vært *enig* i slike forklaringer. Om han var positiv til, interessert i, eller klar over evolusjonære tilnærminger til menneskelig adferd, kan jeg overhode ikke uttale meg om. Men det er også fullstendig irrelevant for poenget: at evolusjonære forklaringer lar seg kombinere med Bourdieus eksempler uten å føre til *logiske* feil eller *teoretiske* inkonsistenser. Jeg kan derfor heller ikke uttale meg om hvor sannsynlige de evolusjonære forklaringene på Bourdieus konkrete eksempler er – dette er et *empirisk* spørsmål, som det i hvert fall potensielt går an å tilnærme seg gjennom å designe passende testsituasjoner i hvert enkelt tilfelle.

Eksempel 1: Når intellektuelle bryter regler for grammatikk og rettskrivning, er det en ubevisst strategi for å blokkere adgang til eliten. – Mennesker ser ut til å ha medfødt tendens til å gruppere medmennesker i «inngrupper» og «utgrupper», dvs. i «oss» vs. «dem» (Masuda, 2012). Slike grupper trenger ikke å være sammenfallende med etnisitet, men kan også omfatte sosiokulturelle samfunnslag. Hvis dette er korrekt, kan det foreligge en evolvert tendens til å avgrense inngruppen fra utgrupper. Tilhørighetsfølelsen er en mektig emosjon, og den kan føre til utviklingen av interne koder hvis bruk belønnes med glede over tilhørighet. Det er i så fall denne gledesfølelsen som er den ubevisste belønningen. Selve indikatoren på gruppetilhørighet kan være nokså tilfeldig og vil uansett være kultur- heller enn biologiskapt. Etter at indikatoren er etablert, *kan* den også brukes bevisst, men dette er ikke noen betingelse for å oppnå tilhørighetsgledden. Hvis utenforstående klarer å «bryte seg inn» i gruppen ved å imitere koden, vil den fort kunne miste sin funksjon og erstattes med en ny kode.

I utgangspunktet er det ikke noe som tilsier at denne mekanismen er ensidig. Sosiale koder kan altså brukes både av overklassegrupper for å holde underklassepersoner ute, og av underklassegrupper for å holde overklassepersoner ute. Igjen er det et empirisk spørsmål om begge deler er like vanlig. Skulle det vise seg at mekanismen er vanligere i overklassen, ligger en mulig forklaring i at gruppetilhørighet for overklassemedlemmer er koblet til økonomiske fordeler, og at akkumulering av verdier også er en medfødt tilbøyelighet som gir belønningsfølelser (jf. lykkerusen ved shopping, f.eks. Hartston, 2012). Dette behovet er uavhengig hva den spesifikke kultur definerer som verdifullt, dvs. kan ha helt ulike objekter i ulike kulturer eller sosiokulturelle lag.

Eksempel 2: At medlemmer av småborgerskapet går på kveldsskole, har den tilsiktede virkningen å kvalifisere seg til opprykk, men kan forklares med at det hindrer solidaritet og bevarer den sosiale orden. – Behovet for å gå på kveldsskole vil nok i en evolusjonær tilnærming måtte forklares ved økt tilgang til velstand for den enkelte, ikke ved den reduserte solidariteten med resten av småborgerskapet. Derimot vil incentivene som samfunnet har skapt, eventuelt kunne forklares slik. Elster (1981:11) siterer Bourdieu slik at «bestrebelser på etterutdanning eller forfremmelse [...] ville ikke bli så positivt sanksjonert, hadde det ikke vært for at [...] de også garanterer tilslutning til [...] den sosiale orden» (min uth.). Her ser det mao. ut til å være snakk om incentivene som eliten tilbyr medlemmer av småborgerskapet når disse er villige til å oppgi solidariteten med sin klasse, ikke om småborgerskapets motivasjon. I så fall ser forklaringen ut til å være gyldig: Eliten belønner utbrytere for å bevare samfunnets status quo, men for utbryterne er det selvfølgelig belønningen som står i forgrunnen og er den proksimate forklaringen, ikke elitens baktanker. Elitens «baktanker» trenger i sin tur heller ikke å være bevisste tanker, men kan være ubevisste følelser. For eksempel vil et enkelt ansikt, som man møter til et forfremmelsesintervju, være mindre skremmende enn den anonyme helheten som småborgerskapet utgjør.

De herværende forklaringsforsøkene kan foreløpig ikke være mer enn hypoteser. De bør imidlertid kunne testes ved egnede forsøksoppsett, der probandene utsettes for ulike sosiale situasjoner. Valgene kan så observeres direkte, intervjuer kan gi en pekepinn på hvor bevisst de ulike valgene har vært. Det er beklagelig at samarbeidet mellom evolusjonsteoretikere og samfunnsvitere ikke har kommet lenger enn det har, men potensialet er utvilsomt stort (se Barkow, 2006).

Referanser

- Alcock, J. (2001) *The triumph of sociobiology*. Oxford University Press, Oxford.
- Barkow, J.H. (red., 2006) *Missing the revolution: Darwinism for social scientists*. Oxford University Press, New York.
- Bourdieu, P. (1979) *La distinction. Critique sociale du jugement*. Minuit, Paris.
- Cartmill, M., og Lofstrom, I. (red., 2000) Animal consciousness: historical, theoretical, and empirical perspectives. *American Zoologist*, **40**, 833–921.
- Danchin, É., Giraldeau, L.-A., og Cézilly, F. (2008) *Behavioural ecology*. Oxford University Press, Oxford.
- Darwin, C. (1859) *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life*. Murray, London.
- Elster, J. (1981) Snobs. Review of Pierre Bourdieu (1979), *La distinction*. *London Review of Books*, **3(20)**, 10–12.
- Fidjestøl, A. (2013) Elsters utfordring. *Morgenbladet*, **28. juni**, 16–17.
- Hartston, H. (2012) The case for compulsive shopping as an addiction. *Journal of Psychoactive Drugs*, **44**, 64–67.
- Krebs, J.R., og Davies, N.B. (1981) *An introduction to behavioural ecology*. Blackwell, Oxford.
- Laland, K.N., og Brown, G.R. (2002) *Sense and nonsense: evolutionary perspectives on human behaviour*. Oxford University Press, Oxford.
- Lloyd, E.A. (2005) *The case of the female orgasm: bias in the science of evolution*. Harvard University Press, Cambridge & London.
- Masuda, N. (2012) Ingroup favoritism and intergroup cooperation under indirect reciprocity based on group reputation. *Journal of Theoretical Biology*, **311**, 8–18.

- Maynard Smith, J. (1974) Theory of games and evolution of animal conflicts. *Journal of Theoretical Biology*, **47**, 209–221.
- Maynard Smith, J. (1979) Game theory and the evolution of behaviour. *Proceedings of the Royal Society of London, Series B, Biological Sciences*, **205**, 475–488.
- Maynard Smith, J. (1978) *Evolution and the theory of games*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Maynard Smith, J. (2002) Game theory. *Encyclopedia of evolution* (red. M. Pagel, S.A. Frank, C. Godfray, B.K. Hall, K. Hawkes, D.M. Hillis, A. Kodric-Brown, R.E. Lenski og A. Pomiankowski), s. 380–384. Oxford University Press, Oxford & New York.
- Maynard Smith, J., og Price, G.R. (1973) The logic of animal conflict. *Nature (London)*, **246**, 15–18.
- Mayr, E. (1992) The idea of teleology. *Journal of the History of Ideas*, **53**, 117–135.
- Okasha, S., og Binmore, K. (red., 2012) *Evolution and rationality: decisions, co-operation and strategic behaviour*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sandvik, H. (2001) *Dyrenes evolusjon – en innføring i systematisk zoologi og dyrenes stamtre*. Tapir, Trondheim.
- Sandvik, H. (2009) Kunsten å misforstå. Hvordan darwinister og samfunnsvitere klarer å snakke fullstendig forbi hverandre. *Samtiden*, **118(4)**, 38–51.
- Swami, V. (red., 2011) *Evolutionary psychology: a critical introduction*. Blackwell, Chichester.
- von Neumann, J., og Morgenstern, O. (1944) *Theory of games and economic behavior*. Princeton University Press, Princeton.
- Westneat, D.F., og Fox, C.W. (red., 2010) *Evolutionary behavioral ecology*. Oxford University Press, Oxford.